

FEHİM VE VEHİM ARASINDA KAVRAMLAR^(*)

Dr. Ejder ULUTAŞ

Selçuk Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü

Özet

Kavramlar, zihin dünyasının, tipleştirici şemaların önemli bir servis sağlayıcısı olmakla beraber, toplumsal hafızanın bedenlenmesinde ciddi rol oynamaktadırlar. Toplumsal hafızanın her gün ne yönde tazeleneyeceği, gündelik dildeki kavramların ne sıklıkla kullanıldığıyla eş değerdedir. Günlük yaşamda sıklıkla kullanılan kavramlar, geniş planda o toplumun muhayyilesini ele veren birer göstergedir. Bir kavramın içerisinin nasıl doldurulduğu bir bakıma hayata nasıl bakıldığı, hayata dair bir okumanın nasıl yapıldığıyla alakalıdır. Kavramlar belli nesnelleştirilme süreçlerinden geçerek bir kalıba girmektedirler. Nesnelleştirme süreci böylece kuşaklararası bir devamlılık sergiler. Kültür diye tabir edilen yaşam tarzları böylesi nesnelleştirmeler sonucu oluşturulan sabiteler üzerinden işler. Ele alınacak olan kavramlar da belirli bir toplum tarafından nesnelleştirilen kültür örüntülerinin bir parçasıdır. Fakat bu noktada temkinli olmakta fayda var. Kavramların kullanımında veya içlerinin doldurulmasında sosyolojik bakış açısının dışına çıkmak, konunun ya güzelleme ya da dışlama şeklinde eksik ve yanlış okumalarına neden olacaktır.

Gerek gündelik yaşamın kısa süreli deneyimlerinde gerekse uzun soluklu düşünme tarzlarının şekillenmesinde, üretilen ve tüketilen belli bir takım kavramlar başat rol oynamakta, bunlara diğerlerine nazaran daha farklı değer ve anlamlar yüklenmektedir. Bu kavramlar kimi zaman toplumsal bütünlüğü sağlamada önemli misyonlar yüklenirken kimi zaman da önemli manipülasyonların adresi olabilmektedirler. Toplumsallaşmayı sağlayıcı kavramların yerinde kullanılmasının bu toplumsallaşmada devindirici bir rol üstleneceğini kaydetmekle beraber, içeriği boşaltılmış kavramların toplumsal değerlerde meydana getireceği yıkımı da bir yere not etmek gerekmektedir. Özellikle günlük yaşamın dinsel pratiklerinden bağımsız düşünülemez bir takım kavramların önemli savrulmalara maruz kaldığı yahut bırakıldığı görülmektedir.

Bu çalışmada, bir arada yaşamaya dair üretilen retoriklerin gölgesindeki bir takım kavramlar ile toplumsallaşmayı sağlayıcı birkaç kavramın izleri sürülmektedir. Özellikle toplumsallaşmada önemine sürekli vurgu yapılan kavramlar burada önemli olmaktadır. Kavramlar ve bu kavramlarla bezeli bir değerler dünyası farklı bir okumayı gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda kültür- demokrasi- özgürlük-şeref-hürmethukuk- namus- şeriat- gibi kavram ve modeller çerçevesinde bir tartışma ve değerlendirme gerçekleştirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kavram, Değer, Hegemonya, Anlam.

---

^(*) *PROCEEDINGS BOOK / BİLDİRİLER KİTABI*, 1.Uluslararası Sosyal Bilimler Ve Müslümanlar Kongresi: "Hegemonya-Karşı Hegemonya" 5-7 Mayıs 2016, Konya/Türkiye

CONCEPTS AMONG COMPREHENSION AND SUSPICION

Abstract

Concepts are the main service provider of the consciousness and totalizing schemes and also they play a crucial role on embodiment of social memory. There is an equality among the refreshment of social memory in which ways in everyday life and usin of the concepts in the language in what frequency.

The concepts often used in daily life is a parameter that illustrate the imagination of any society in a broader sense. Meaning process of any concept let us to understand how a society understand and read the life. Concepts take a mould by experienceing some objectivation processes and this objectivation continues throughout the generations. Life styles, which is called 'culture', proceeds through such coefficients formed by such objectivation processes. The concepts that will be dealt are the pieces of cultural patterns that are objectivised by a specific society. However, we must be careful at this point. Digressing sociological perspective when using or meaning the concepts would cause the lacks or mistakes such as glorification or exclusion.

Generated and consumed concepts star in both short experiences of everyday life and shaping of long-termed thinking styles, so they are given different values and meanings. When these concepts sometimes burden important missions on providing social integrity, they also sometimes become the address of manipulations. As recording that proper use of the socializing concepts would burden a motor role on socialization, it should be noted that eviscerated concepts would bring destruction on social values. Today, it is seen that especially some of the concepts, which cannot be evaluated independent from the FEHİM VE VEHİM ARASINDA KAVRAMLAR - 175- lingual practices of daily life, exposure to or go by the board of important side slips.

In this study, some concepts produced under the shadow of some rhetoric regarding living together and several concepts provide socialization is traced. Especially, concepts emphasized in socialization process become important at this point. Concepts and a world of values formed by these concepts require a further reading. Within this context, a discussion and evaluation in the frame of some concepts and models such as culture, democracy, freedom, reverence, respect law, honour and Sharia will be performed.

Key Words: Concept, Value, Hegemony, Meaning

Giriş

Bir şeyin anlaşılması yahut kavranması olarak ifade edilebilecek olan "fehim" ile; kuruntu, yersiz düşünce, evham gibi anlamlara gelen "vehim" arasında onto-epistemolojik bir kopuş söz konusudur. Varlığın konumu ve anlamlandırılması merkezli yaşanan bu kopuşta birincisi, cognitif alanı olabildiğince domine edecek bir nesneleştirme sürecini işletirken; ikincisi bir hayli manipülatif düşünme biçimlerini besleyecek non-cognitive alanı imlemektedir. Fehmetme ile

vehmetme sarkacında kavramlar toplumsal dünyanın “ad vermeleri”nce inşa edilmektedirler. Dolayısıyla kavram içeriklerinin nasıl doldurulduğu konusu önemli olmaktadır. Kavramlara getirilecek yaklaşım tarzları, toplumdan topluma farklılık arz etmektedir. Kavram ve toplumsal yaşam arasında bir karşılıklılık ilişkisi söz konusudur.

Kavramlar düşünme biçiminin yapı taşlarıdır. Düşünce dünyamızı onlarla inşa ederiz. Bu durum insan olmanın temel özelliklerinden birini oluşturmaktadır (Aydın, 2011: 11). Becker’e göre (2014) kavramlar, dış dünyadan edinilen bilgiyle sınanması ve geliştirilmesi gerekli olan ampirik genelleştirmelerdir. Deleuze ve Guattari basit bir kavramın var olmadığını ifade etmektedirler. Onlara göre (1993: 23-24) her kavramın birleştiricileri bulunmaktadır ve kavramlar bunlar aracılığıyla tanımlanmaktadır. Kavramların şifreleri vardır. Kavram, onsuz anlam taşıyamayacakları ve onların da ancak çözümleri üzerinde yol alındığı takdirde ortaya konabileceği veya anlaşılabilirliği bir soruna, sorunlara atıfta bulunmaktadır.

Kavramlar, toplumu, kültürel bakış açısını anlamada hem engelleyici hem destekleyicidirler. Bu bakımdan “değer” yüklüdürler. Dikotomik bakış açıları çerçevesinde kavramları anlamaya girişmek, gündelik yaşam içerisine serpiştirilmiş olan “insan ilişkilerinden” sadır olan yaklaşımları görmeyi olanaksız hale getirmektedir. Ne hayatın olağan işleyişindeki ilişkiler ne de kavramlar dünyasının ürettiği anlam stokları dikotomik bir düşünmeyi çağırmaktadır. Batı aklının¹ çıkmaza girdiği noktalarda başvurduğu dikotomilerin, hayatın süregelen halinde pek de karşılık bulmadığı söylenmelidir. Belli zıtlıklar çerçevesinde tanımlanan ve kategorize edilen kavram kipleri, birbirine karşı konuşlanmış çatışma tarafları gibi görülebilmektedir.

Tarihsel Kavramlar-Tarihsiz Kavramlar-Talihsiz Kavramlar

Kavramları ve kavramların dilsel tarihlerini araştırmak, tarihi kavramanın asgari koşulları arasındadır (Koselleck, 2013: 9-10). Bu bakımdan toplum-insan ve kültür bileşkesinde kavramlar önemli bir yer işgal etmektedir. Tüm zamanlara hitap edecek kavramlar olabileceği gibi zamanın ruhuna uyması beklenen kavramlar da söz konusudur. Geniş zamanlara hitap eden kavramların bir bakıma zamanın şartlarına göre kimi noktalarda revize edilmesi gerekmektedir. Esasen topluma söz söyleme ve rol kesme edasıyla kendilerini ortaya koyan kavramlar ne zamanın gerisinde kalmalı ne de tarihin sonunu çağırarak nitelikteki beklentilerle dolu olmalıdır. Toplumsal yaşamın devingen halinde rutin bir biçimde varlığını devam ettirmelidir kavramlar. Aksi takdirde zaman ve kavramın içeriği arasında bir “boşluk” meydana gelecektir. Bu kavramsal boşluk beraberinde bir çok dil kazalarını getirecektir. Oysa toplum her ne kadar kavramlar arasında bir hiyerarşi ilişkisini gözetip, bazı kavramlar arasındaki hegemonik teleolojiyi görmezden gelse de belli sabiteler üzerinden varlığını devam ettirmektedir.

---

¹ Cemil Meriç “Bu Ülke” adlı eserinde, Avrupa’nın kılı kırka ayıran tahlilci zekasının bilgiyi dünyevi ve dini diye ikiye böldüğünü ifade etmektedir.

Söz konusu “kavram boşluğu” hiçbir zaman ve zemine tam oturmayan “talihsiz kavramlar” meydan getirebilmektedir. Talihsiz kavramlar insana ve topluma dair ürettiği söylemde yüzer gezer bir mahiyet arz etmektedirler. Demokrasi, İnsan Hakları ile Devrim (Fransız) düşüncesinin mottosu olan “özgürlük-eşitlik-kardeşlik”in bu kavram boşluğundan ve yüzer gezerlik halinden bir hayli nasibini almışa benzemektedir. Ayağı yere basmayan ve yüzer gezer hâl alan kavramlar bir süre sonra kavramın doğasında yer alan “iyi” yönün de görülmesini engeller ve bir tür kavram genişlemesi ve akabinde duyarsızlaşma hasil olur. Mesela siyasi anlamda bir kavram genişlemesinin getireceği duyarsızlaşma üzerine değerlendirmelerde bulunan Jasper’ın bu düşüncesini bütün modern ve modern dışı kavramlara uyarlamak mümkündür. Jasper’a göre (Jasper, 2002: 80) gerçekliğin bir yönünü ve bu yönü temsil eden kavram ya da etiketler üzerinde, gereğinden fazla yoğunlaşma toplumsal bilimlerin barındırdığı ezeli bir tehlikedir.

Kavramın duyarsızlığı bir noktadan sonra bir çeşit duyarsızlaştırmayı da beraberinde getirmektedir. Duyarsızlaştırıcı kavramlar üzerine değerlendirmelerde bulunan Jasper’a göre: “bir kavram üzerinde ne kadar çok çalışılırsa kavramın tanımı o kadar muğlaklaşır. Bizi, diğer bakış açlarına, diğer boyutlara karşı duyarsızlaştırır” (Jasper, 2002: 81). Yukarıda zikredilen demokrasi, insan hakları gibi kavramlar da sınırlarının geniş olması nedeniyle kimi zaman aşırı duyarlı olunan kimi zaman duyargalara kapalı birer özellik sergilemektedirler. Bu belirsizlik durumu esasen söz konusu kavramların, moderniteyle kurdukları bağdan kaynaklanmaktadır. Mesela, Aydın’ın dile getirdiği gibi (2009: 145- 146) “demokrasi kadim kültürlerin adalet, hakkaniyet gibi aşkın kökenli evrensel değerlerinden değil, özgürlük, eşitlik gibi içkin ve büyük çapta da ekonomik süreçle irtibatlı küresel bir modern değerdir. Bir başka ifadeyle birey, grup ve örgütsel yapılar arasındaki göreceli eşitliği kurmaya yönelik teknikleri ihtiva etmektedir. Hatta tüm idealleştirmelere rağmen bir şeyleri bir şeyler adına sınırlandırmayı da ifade eder”.

Demokrasi sadece iktidarın kaynağının kim olduğuna ilişkin bir rejimin adı değildir. Egemenliğin halka ait olması, demokrasinin gerekli bir şartıdır fakat yeterli şart değildir. Bilindiği üzere demokrasinin diğer ayağı, temel ve vazgeçilmez bireysel insan hakları kavramıdır (Arslan, 1998: 88). Dolayısıyla demokrasi aslında dünyaya ait olan modern kültürün bir ürünüdür. Yani sanayi/kapitalist oluşumla ilgilidir. Kadim kültürlerin “eşref-i mahlukat” olarak ifade ettikleri insan eksenli olmaktan çok ekonomi ile ilintili sosyo/politik bir sistemdir. Demokrasi küreselleşen sistemin üç sacayağından birisini oluşturmaktadır. Serbest piyasa ekonomisi ve insan hakları ile bir bütünlük oluşturmaktadır bu kavram (Aydın, 2009: 146). Aydın, yazının bir başka yerinde demokrasinin salt modern içkin dünyaya ve “dünya içinde toplum” a refere edildiğini söylemekte, bu durumun problemleri oluşuna dikkatleri çekmektedir. Aydın, aynı zamanda sosyolojinin de bu noktada içkin bir bilim olmasının getirdiği kimi noktalardaki sorunlu bakışını eleştirmektedir. Modern bir bilim olan sosyolojinin dayandığı mihenk taşının toplum olduğunu ifade eden Aydın’a göre (2009: 146-147) toplumun “tezgahından geçmeyen her türlü olgu “asosyal” yani normal sayılmaz. Buna göre de demokrasi bu toplumsal olana dayanır. Ne var ki ilk bakışta makul gözükmeyle birlikte bu yargı sonuna kadar tutarlı sayılamaz. Çünkü doğru, ne pahasına olursa

olsun toplumsal olan değildir. Onu ne denli paylaşırsa paylaşsınlar doğru, bireyin ve toplumun üzerinde bir şeydir. Hiçbir toplumsal uzlaşma “beş kere beş yirmi beş eder” gerçeğini ortadan kaldırmaz. Sosyolojik kabuller, manipülasyonlar ve değerler anlamında İnam, yaşadığımız çağda yüceltilen değerlerin var olduğunu dile getirirken temkinlidir: “İnsan hakları”, “demokrasi”, “çoğulculuk”, “eşitlik” gibi... Bu, savunuluyor gibi görünen değerlerin “ardında” ne gibi niyetleri örtme, gizleme çabalarının, ikiyüzlülüklerin bulunduğunu bilmiyorum. Ama sürekli olarak, bu kavramları savunduğunu söyleyen ülkelerin, kuruluşların bu kavramların ardına sığınabildiğini gözlemleyebiliyoruz. “Ahlakın ard alanı”, ard niyetlerin, içten olmayan tutumların alanıdır. Ahlak durumlarının yaşatılmasında, özellikle çağımız insanı için ard alanın işe karışması, belki kaçınılmazdır” (İnam, 1998: 66). Neticede toplumun kabulü bir ahlaksızlığı ahlaksızlık olmaktan çıkarmaz. Ama modern kültüre göre doğrunun aşkın bir dayanağı yoktur. Toplum, “eşcinsellik veya zina iyidir” demişse o iyidir. Nitekim doğrunun kaynağını salt “dünya içinde toplum”a indirgemek ve olayları-olguları bu bağlamda okumaya girişmek, insanın “aşkın” yönünün görünmesini engellemektedir.

Kavramlar ve Kültür

Toplumsal yaşam içerisinde anlam ve hayat bulan insan için en önemli oluşumların başında kültür gelmektedir. Kültür en temel anlamıyla “bir yaşam tarzı” olarak tanımlanabilir. Bu yönüyle kültür, bir toplumda insanların nasıl yaşadıkları, ne ve nasıl düşündükleri, eyledikleri, neleri ne şekilde ürettikleri sorularına verilecek olası cevapların mercii olmaktadır. Bir toplumu belirlemek, tanımak ve tanımlamak, o toplumun sahip olduğu kültür düzlemine bakmakla orantılıdır (Alver, 2007: 129). Kültür ve kavram ilişkisi bu noktada kendisini göstermektedir. Her kültür kavramlar üretir ve her kavram, kendisine alan açabileceği bir kültür ortamına doğar. Kültürler ya kendi kavramlarını üretirler ya da kendilerine değen kavramları kendi anlam dünyalarına göre şekillendirmektedirler. Kavramlara dair üretilen anlamlar her kültürün bakiyesinde tuttukları stoklar ölçüsündedir. Bu bakiyeler, ihtiyaç durumunda kullanılmak üzere hazırda tutulur. Kurumsallaşmış kipler üzerine çalışmalar yürüten Berger ve Luckmann, toplumsal olarak nesnelleştirilen ve işlenen anlam stoklarının, tarihsel anlam rezervlerinde saklandığını ve “kurumlar” tarafından yönetildiğini dile getirmektedirler. Dolayısıyla bireyin eylemleri, “toplumsal bilgi stoklarından tedarik edilen nesnel anlamca şekillenir ve kurumlarca ortaya çıkarılan şeylere intibak olma baskısı yoluyla da iletilir. Ancak anlam –bir kişinin her şeyden önce söyleyebileceği gibi– bireyin içerisinde eylemde bulunduğu ve yaşamını sürdürdüğü sosyal ilişkilerin öznel-arası yapısına da bağlanabilir” (Berger & Luckmann, 2015: 31). Kültürel “ad vermeler” eşliğinde biriken bu öznelarası üretim, kavramların semantiğini çözmede anahtar rollere sahiptir.

Kavram semantiği (yüzer gezer kavramları: İnsan hakları, demokrasi, özgürlük vs. saymazsak) bir kültürün içkin yapısını çözen ve şifreleyen noktadır. Semantiğin içkin boyutu kültürel nominalizmin çeşidine göre değişmektedir. Kavramın anlamı ile kullanımı bir tür

paralellik arz etmektedir. Ancak her kültürün üretim, kültürün o kavrama verdiği ad ile kavramın kendisi arasında bir müteakabiliyeti her zaman veremeyebilmektedir. Bu nokta kültürün, kavramı “kendinde” yapısının farklı boyutlarında da tanımlayabileceğini kastetmektedir. Nitekim Koselleck’in (2013: 66) sözcüğün anlamı ile sözcüğün kullanımının, gerçeklik adı verilen olguyla birebir ilişki içinde bulunmadığını söylemesi bu durumu anlatmaktadır. Ona göre, kavramlar ve gerçekliklerin her ikisi de birbirlerine atıfta bulunabilirler ancak kendi tarihlerine sahiptirler. Her şeyden önce, kavramlar ve gerçeklikler farklı hızda ve tonda değiştikleri için kimi zaman kavramsallık gerçekliğin, kimi zaman da gerçeklik kavramsallığın önüne geçmektedir. Bu noktada Veyne’in (2014: 177) “kavramların, tarihsel hareketlerin anlaşılmasını kolaylaştırabileceği gibi içinden çıkılmaz bir noktaya sürükleyebileceği” uyarısını kaydetmek gerekmektedir. Veyne’e göre ay-altı alemde yaşanmış şeylerle ilgili kavramlar, gerek fizik, iktisat gibi tümdengelimli bilimlerin kavramlarından, gerekse biyoloji gibi gelişim halindeki bilimlerin kavramlarından çok farklıdır. Dolayısıyla “kavram vardır kavram vardır” her şeyi birbirine karıştırmamak lazım.

Çotuksöken’in dile getirdiği gibi insanlar kavram/kavramlar kuran ve bunu/bunları kendisi gibi olanlara ileten en azından iletme eğiliminde olan; dünyasını ve yaşamını bu kavramlara göre oluşturan varlıklardır (Çotuksöken, 13: 1998). Ona göre “insan için asli olan kavram üretmedir; bir dili ya da daha doğru bir deyişle bireyin dilini, söylemini herhangi bir “ses çıkarmadan” ayıran o bireysel dilin, söylemin ardındaki kavramdır. Öyleyse, “kavram kuran, oluşturan varlık olarak insan” belirlemesi, bütün diğer belirlemeleri de anlamlı kılacak olan bir temeldir” (Çotuksöken, 20: 1998). Kavram üreten, üretilen kavramlar içerisine doğan ve kavramları kendince yorumlayan insan bütün bu yapıp etmelerini toplumsallaşmanın devindirici gücüyle gerçekleştirmektedir. Dolayısıyla yazının özetinde de ifade edildiği üzere bir kavramın içerisinin nasıl doldurulduğu bir bakıma hayata nasıl bakıldığı, hayata dair bir okumanın nasıl yapıldığıyla alakalıdır. Kavramlar belli nesnelleştirilme süreçlerinden geçerek bir kalıba girmektedirler. “Nesnelleştirme süreci böylece kuşaklararası bir devamlılık sergiler. Kültür diye tabir edilen yaşam tarzları böylesi nesnelleştirmeler sonucu oluşturulan sabiteler üzerinden işler” (Ulutaş, 2015: 17). Bu yazıda ele alınan kavramlar da belirli bir toplum tarafından nesnelleştirilen kültür örüntülerinin bir parçasıdır. Fakat bu noktada temkinli olmakta fayda var. Kavramların kullanımında veya içlerinin doldurulmasında sosyolojik bakış açısının dışına çıkmak, konunun ya güzelleme ya da dışlama şeklinde eksik ve yanlış okumalarına neden olacaktır.

Gerek gündelik yaşamın kısa süreli deneyimlerinde gerekse uzun soluklu düşünme tarzlarının şekillenmesinde, üretilen ve tüketilen belli birtakım kavramlar başat rol oynamakta, bunlara diğerlerine nazaran daha farklı değer ve anlamlar yüklenmektedir. Bu kavramlar kimi zaman toplumsal bütünlüğü sağlamada önemli misyonlar yüklenirken kimi zaman da önemli manipülasyonların adresi olabilmektedirler. Toplumsallaşmayı sağlayıcı kavramların yerinde kullanılmasının bu toplumsallaşmada devindirici bir rol üstleneceğini kaydetmekle beraber, içeriği boşaltılmış kavramların toplumsal değerlerde meydana getireceği yıkımı da bir yere not etmek gerekmektedir. Özellikle gündelik yaşamın dinsel pratiklerinden bağımsız düşünülmemeyecek bir

takım kavramların önemli savrulmalara maruz kaldığı yahut bırakıldığı görülmektedir. Söz konusu kavramlar ya klişeleşmenin getireceği bir kitschleşmeye² ya da hegemonik dilin kısılcasına maruz kalabilmektedirler

Ne Diyoruz Ne Anlıyoruz?

Kavramların süregiden gelenekle sıkı bir ilişkisi vardır. Yaşanılan alanın ve içerisine doğulan yahut üretilen kültürün hem gelenek üreten hem de gelenekten türeyen bir özelliği bulunmaktadır. Gelenek denilen şeyin gerçekleşebilmesi için “en az üç kuşak” sürmesi gerektiğini ifade eden Shils (2003: 113), Bourdieu’nun habitusunu hatırlatmaktadır: “Pierre Bourdieu’ya göre habitus, bireylerin sosyalleştikleri süre içinde –çocuklukta ilköğretim, yetişkinlikte ortaöğretim– az çok bilinçsiz bir şekilde içselleştirmiş ve benimsemiş olduğu idrak (dünyanın nasıl algılanacağına dair), değerlendirme (nasıl değerlendirileceğine dair) ve eylem (nasıl davranılacağına dair) şablonlarından meydana gelir” (Jourdain & Naulin, 2016: 42). Bu şablonların, yeniliklere her zaman açık olmakla beraber, ana çerçeveleri pek değişmektedir. Nitekim Berger ve Luckmann, bütün insan faaliyetlerinin mutataştırmaya (habitualization) tabi olduğunu dile getirmektedirler. Onlara göre, sıklıkla tekrarlanan eylemler, her gün yeniden üretilmeleri neticesinde bir model olarak belli bir kalıba dökülürler (Berger ve Luckmann, 2008: 80). Bu kalıplar, bireysel ve toplumsal hafızaya gelenek, töre, örf, anane olarak kodlanmakta, kişinin yakın-uzak çevresindeki sürgit ilişkilerinde önemli sosyal sermaye unsurları olmaktadır. Sosyal sermayenin gücü, ya da bakiyedekinin yekunu kültürel kodların içselleştirilmesiyle doğru orantılıdır.

Özlem’in Hegel’den mülhem kavram açıklamasına göre: “...kavramlar tarihsel süreç içerisinde her dönemde anlam değişmelerine uğrarlar. Yani hiçbir kavram, ilk tanımlanışında kendisine yükletilmiş olan anlamı, o sanki sabit ve değişmez bir anlamış gibi koruyamaz” (Özlem, 38: 2002). Aşağıda ele alınan kavramlar ve içeriklerinin de ontolojik olarak belli sabiteler üzerinde işlemelerine rağmen, dönemsel anlam kaymalarına uğradıkları/maruz kaldıkları müşahede edilmektedir.

Nomostan Namusa

Örf, anane ve gelenekler, genel anlamıyla töreler, ödüllendirme ve cezalandırmanın başlangıç noktaları olmaktadır. Tezcan, törenin, bir toplumun ya da toplumsal kesimin ortaklaşa benimsediği, kabullendiği, uymakla mükellef olduğu gelenek, görenek gibi toplumsal kurumlardan kaynaklı davranış kalıplarını içerdiğini ifade etmektedir. Ona göre, törelerin bastırıcı, zorlayıcı yaptırım güçleri ve kudretleri vardır (Tezcan, :2003 16). Bütün toplumsal düzenlerin normatif kurallara ve değer düzlemlerine dayandığını dile getiren Bağlı’ya göre (136: 2013) töre,

---

² Zijdervelt (2010: 28), klişenin toplumsal yaşamda sürekli olarak tekrar tekrar kullanılmasından ötürü kendi orijinal, üretici anlam gücünü kaybettiğini söylemektedir.

namus ve şeref kavramlarının dayandığı temel toplumsal değerlerin ortaya konulması ve söz konusu değerlerin yaptırım gücünün tespit edilmesinde, sorunları gidermede bir mihenk olacaktır.

Namusun Yunanca “nomos”tan geldiğini dile getiren Bağlı ve Özense (2011: 36- 7) Arapça lügatlerde kelimenin sır saklamak, gizli söz söylemek manasındaki “nems” mastarından türeyen bir isim olduğunu ifade etmektedirler. Buna göre, namus, gündelik dilde farklı manalarda kullanılmaktadır. Dikkat edilmesi gerekli kurallara riayet etmek, mahremi ifşa etmemek, gözü haramdan sakınmak, başkasının iffetini çiğnememek gibi anlamlara sahiptir. Namus, “ar” kelimesi ile de eş anlamlı olarak kullanılmaktadır bazen. Namusu şeref kavramıyla aynı bağlamda irdeleyen Ergil (1981: 290), namusu, genel bağlamda bireyin veya ailesinin toplumsal itibar ya da prestiji şeklinde tanımlanabilecek şeref kavramından ayırmanın mümkün olmadığını ifade etmektedir.

Namus kavramı özellikle kadın merkeze alınarak kullanılan bir kavramdır. Namusu koruyacak olan erkek, korunmaya muhtaç olan ise kadındır. “Namus’un etkin bir role sahip olduğu toplumlarda aslında sorun erkekle kadın arasındaki algı farklılığından kaynaklanmaktadır. Çünkü genel eğilim namusun erkeğin koruması altında olan bir değer olarak görülmesidir. Zaten namus cinayetleri de namusu korumayanlara yönelik gerçekleştirilen eylemlerdir” (Bağlı & Özense, 2011: 38). Ergil’e göre (1981: 290) namus kavramının içeriği son derece katı kurallar şeklinde beliren cinsel davranışlara ilişkin gelenek ve göreneklerden kaynaklanmaktadır. Cinsel saflık ve sakınma önemli olmaktadır. Kadının namusu, saflığını evlilik öncesi herkese karşı koruması, evlendikten sonra ise sadece kocasına bunu sunmasıyla korunmaktadır. Erkeğin namusunu belirleyen şey ise kadının namusunu titizlikle koruması ve başkalarının bu namusa el atmasına mani olmasında kendisini göstermektedir. Çınar da (2013: 249) bütün güç ve namus ilişkilerinde korunup gözetilenin veya gözetilmesi gerekli görülenin, göz önünde olanın hep kadın olduğunu ifade etmektedir.

Şeref-Statü ve Hürmet

Bu kavramlar modernitenin bireyci dünyasında çokça zikredilmesi uygun görülmeyen, biraz deşildiğinde katı bir arkaizmin buram buram koktuğu eleştirilerine maruz kalan kavramlardır. Özellikle şeref ve statü kavramları modernizmin, modern düşüncenin kendisini var ettiği Batı’da ciddi eleştirilere sahne olmuş, modern düşünce kendisini önemli ölçüde bu ve benzeri kavramlara karşıt bir pozisyonda konumlandırmıştır. Neiman Marksizmin dini değerleri –özellikle somut verilerle açıklanamayanlar– hor gören “hürmetsiz” yaklaşımlarına eleştiri çerçevesinde gerçekleştirdiği çalışmasında (Neiman, 2016); söz konusu doktrinin, açıklanamayan şeylere karşı kitschleştirici bir refleks sergilediklerini dile getirmektedir. Neiman, Marksizmi bu açıklanamazları bir antagonizma unsuru olarak görmek yerine bunları olduğu gibi kabullenip hürmet beslemedikleri noktasında ciddi bir eleştiriye ve yapıbozumuna tabi tutmaktadır. Neiman eserde esasen muhakemesini gördüklerine yani “göze” endekslemiş ve görmenin dışındakilere

paye vermeyen modern düşüncenin sınırlayıcı düşüncesine meydan okumaktadır. Öyle ki “hürmet” kavramına karşı en yumuşak görülen yaklaşımda bile bir bayağılaştırma ve küçümsemenin bulunduğunu ifade etmektedir:

“Pek azımız ne kadar yetersiz olduğumuzun farkında, bu da yalnızca sanat stokumuzun değil, hürmet stokumuzun da sınırlı olduğu anlamına geliyor. Kelimenin kendisi, tıpkı maneviyat kelimesiyle başlayan New Age tartışmaları gibi pek çok şüpheyeye mahal verecek nitelikte. Başkalarının kitsch olarak adlandırdığı şeylere daha yüksek bir hoşgörüyü yaklaşanlarımız bile hürmet kelimesini fazla şirin ve ucuz bulacaklardır. Bu kelime ağızdan çıktığı an değerden düşer” (Neiman, 2016: 259).

Saygı ile hürmet arasında önemli bir farkın bulunduğu ifade eden Neiman, saygının görülebilen, dokunulabilen, müdahale edilebilen bir şeyken, hürmetin aşkın olana, kendisi karşısında çaresiz olunana beslendiğini dile getirmektedir. Yazara göre “doğal dinin yaradılış imgesi Yaratıcı imgesinden çok daha netti. Dünyaya ilişkin neye inanıyor olursanız olun tek bir şey hayati önem taşıyordu: Onu yapan siz değildiniz. Bu tam da hürmet ve saygı arasındaki farka işaret eder: Saygı başkalarına olduğu kadar kendinize karşı da hissettiğiniz bir duygudur; hürmet ise hiçbirimizin başaramayacağı bir şeye yönelik bir duygudur” (Neiman, 2016: 259). Bunlara ek olarak Neiman, hürmet kavramının geleneksel toplumlarda kötüye kullanılabilmesi şerhini de düşmektedir. Hürmetin yaratıcı tarafından uygun görüldüğü iddia edilen hiyerarşiler yaratmaya çalışan geleneksel toplumlarda kötüye kullanılabilir olduğunu ifade eden yazara göre (Neiman, 2016: 260) “anlaşılmaz gizemler, taç giyme usulleri ve askeri merasimler, siyasi kurumları basitçe birer iktidar ilişkisi ürünü oldukları gerçeğinden sıyrıp, onlara hürmet duyacağımız bir hava yaratmak amacıyla kullanılır”. Yine Neiman’a göre (2016: 262-265) Aydınlanma’nın akıllı kavrama biçimi verili olanı reddetme şeklinde işlemektedir: “Hürmet ise basitçe verili olana minnet duyma anıdır. Bunların hepsini bir arada düşünmek toplamı sıfır olan bir oyun oynamak anlamına gelmez. İnsanları, onları aşan şeylere yönelik hürmet duyuyorlar diye incitemezsiniz, insanlığı yüceltirim derken dini de hor göremezsiniz”.

Ancak Neiman’ın erişilmezliğine yaptığı vurgu aşkın, dini temelli olmasından kaynaklanmaktadır. Oysa hürmet sadece aşkın olana refere edilen bir nitelik olmamaktadır. Gündelik hayatın olağan ilişkilerinde muhatap olunan kişilere karşı da beslenebilen bir duygu olabilmektedir hürmet. Bu noktada statü kavramı, Neiman’ın aşkınlığa izafe ettiği hürmeti dünyevi bir hizaya çekebilmektedir. Sennett, saygı üzerine yazdığı eserinde statü ve prestij ilişkisine değinmektedir. Bu kavramların irdelenmesinde bir takım tanımlayıcı unsurların bulunması gerektiğine dikkatleri çekmektedir. Sennett, “karşılıklık” ve “tanıma” terimlerinin önemine dikkat çekmektedir. Karşıdakinin kim olduğunu anlamak ve bunu önemsemek, özellikle de üstlerin asları tanınması Sennett’in kastettiği saygıyı inşa edebilecek yeterliliktedir (Bilgir, 2015: 47-48).

Statü ve bununla ilintili hürmet; şeref kavramıyla ciddi bir ünsiyete sahiptir. Hatta ünsiyetin dışında bunlar birbirlerine güçlü ağlarla bağlıdır. Hürmet ve statü ile beraber şeref kavramı da modern dünyanın benmerkezci bakış açısından nasibini bir hayli almışa benziyor. Bugün namus kavramının aydınlanmış mantık tarafından vulgarize edilmesi, namusun şereften bağımsız düşünülmemesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Berger vd. şeref kavramının modası üzerine kafa yordukları ufuk açıcı çalışmada modern bireyci onur anlayışının şerefin yerini nasıl aldığını değerlendirmektedirler. Onlara göre şeref, çağdaş kullanımda iffet ile aynı yeri işgal etmektedir. Şerefli olduğunu iddia eden kimsenin hayranlık uyandırması son derece güç olduğu gibi şerefini kaybettiğini söyleyen bir insan da sempati kazanması zordur. Her iki kavram da modern dünya görüşünde statülerini bütünüyle kaybetmişlerdir. Yazarlara göre şeref kavramının modasının geçmişliğinin en kesin çizgileriyle görüldüğü yerlerden bir tanesi, çağdaş bireyin bilincidir (Berger vd., 2000: 97).

Berger vd. şeref kavramına karşı geçmişten tevarüs edilen bir olumsuz bakış açısının olduğunu ifade etmektedirler. Batının şeref bakiyesinde feodalizm kalıntılarının olduğu satır aralarında sıkça zikredilen bir nokta olmaktadır. Böylesi bir bakış açısını ciddi bir eleştiriye tabi tutan yazarlar şerefi sadece hiyerarşi ve onun şekillendirdiği yapı olarak değerlendirmenin hatalı olacağını düşünmektedirler (Berger vd., 2000: 100). Hatta bu eleştiriye Don Kişot'un kendi gerçeğindeki kavgaları vasıtasıyla ele almaktadırlar. Berger vd. Don Kişot örneğinde şu cümleleri sarfetmektedirler: “Kişinin ve faaliyetlerinin müşterek şeref prototiplerince değerlendirilip ödüllendirildiği her macera, sonunda “yanılsama, budalalık ve rüya” olarak nitelendirilmeye mahkûmdur. Modern insan, ölüm döşğinde, bir zamanlar tüm benliğini sarıp sarmalayan rengarenk flamalarından soyunmuş, sadece ve sadece bir insan olarak uzanmış Don Kişot'un kendisidir” (Berger vd., 2000: 103). Dolayısıyla modern akıl tarafından küçümşenen Don Kişot'luğun, kendi dünyasında anlamlı ve tutarlı bir bütünlük sergilediği noktada okuyucuyu uyarmaktadırlar.

Aynı eserde, kolektif değerler ve ilişkilerde kendisini gösteren şerefin, yerini hümanizmin domine ettiği bir bireycilik mitiyle kendine meşruiyet alanı bulan “onur” kavramına bıraktığına dikkatleri çekmektedirler. Yazarlara göre (Berger vd., 2000: 103-106), onurun modern anlamda keşfi, modası geçmiş şeref kavramının enkazının tam ortasında gerçekleşmiştir. Onur, şerefe karşı, daima, toplumca empoze edilen rol ve normlardan yoksun bırakılmış fitri insanlıkla bir arada gider. Toplum içindeki konumundan bağımsız olarak bireye kişiliğe aittir onur. Şeref kavramı hüviyetin esas itibariyle ya da en azından son derece önemli olmak üzere, kurumsal rollere bağlı olduğunu ima etmektedir. Modern onur kavramı ise, aksine, hüviyetin esas itibariyle kurumsal rollerden bağımsız olduğunu ima etmektedir. Şeref dünyasında birey gerçek kimliğini oynadığı roller arasında bulmaktadır. Bu rollerden uzaklaşması, kişinin kendisinden uzaklaşması anlamına gelmektedir. Onur dünyasında ise birey, gerçek kimliğini kendisine empoze edilmiş olan toplumsal rollerden sıyrılmak suretiyle bulabilmektedir. Şeref dünyasında kimlik, faaliyetlerin durmadan tekrarlanan performansları aracılığıyla geçmişe sıkı sıkıya bağlanmıştır. Onur

dünyasında ise, tarih, şaşırtıcı olayların bir dizininden ibarettir; birey, sıhhat ve salahiyetine kavuşabilmek için kendisini bu şaşırtıcı olaylar dizisinden ayrı tutmalıdır.

Modernliğin “toplum-içinde-insan”dan “kalabalıklar-içinde-birey”i ön plana çıkaran yaklaşımı ve bu yöndeki çabaları bir hayli fazladır. Netice itibariyle “modernliğin güçlerinin bir sonucu olarak bu dünyanın bütünlüğünün bozulması yalnızca şeref kavramını giderek zayıflayan anlamsız bir görüş durumuna getirmedir, fakat aynı zamanda bireyin kendisini toplumda ifade ettiği kurumsal rollerden bağımsız, çoğu kez de bu rollere karşı olacak bir tarzda hüviyetin ve onurun yeniden tanımlanması için bir vesile yarattı. Toplum ve birey, subjektif kişilik ve objektif kişi arasındaki ilişkiler günümüzde, birtakım güçlüklerin yaşanmasına neden oldu. Kurumlar birey için bir ev olma özelliğini kaybetti. Tam tersine bu kurumlar can sıkıcı realiteler haline dönüşüp bireye yabancılaştılar. Rollerin kişiliği oluşturma şansı kalmadı. Roller bireyi sadece başkalarından değil, aynı zamanda bireyin bilincinden de saklayan “büyülü bir peçe” haline geldiler” (Berger vd., 2000: 109). Bu büyümlü peçe kişileri sürekli karşı reflekse sürüklemiştir. Toplumsal yaşama ve kültüre dair getirilen eleştiriler; şeref ve namus söz konusu olduğunda bu kavramlara yüklenen pejoratif anlamlar çerçevesinde itibarsızlaştırılabilmektedir. Değerlerden soyutlanmış bir insan özgürlüğü söylemi, birlikte yaşamın gerektirdiği hakları ve sınırlılıkları anlamsız kılacak bir manevrayı kendinde hak görebilmektedir. Geleneksel dünyada namus, şeref gibi kavramların çeşitli istismarlara maruz kalması bu kavramların topyekun modern bireyin aklına teslim edilmesiyle paraleldir. Nitekim modern aklın çözmeyeceği ve anlayamayacağı bir “hikmet” söz konusudur. İnsanın kimliğini inşa eden toplumsallıklar, tek tek tekil bireylerden sadır olan onurla değil, kolektif dünyanın içinde anlam kazanan şerefle daha çok ilgilidir.

Hukuk-Toplumsal Vicdan-Şeriat

Hukuk, evrensel değerler çerçevesinde inşa edilmekle beraber kültürel farklılıkların ürettiği farklı bir hukuk da her toplumda kendince işlemektedir/işletilmektedir. Weber (2007), yasallık ve meşruiyetin aynı şeyler olmadığını söylemektedir. Aydın’a göre “modern dönemlerde ön plana çıkan yasallık şüphesiz önemli bir meşruiyet yoludur. Ama zaman zaman birbirlerinin yerine kullanılan meşruluk ve yasallık, aslında aynı şeyler değildirler. Meşruiyet, genel ve her haliyle toplumsaldır; yasallık ise siyasal ve biçimseldir. Siyasi otorite kendi ortaya koyduğu bir teamüle bağlı olarak yasalar çıkarır ve elbette o yasaya uygunluk yasallığı getirir, ihlali de yasadışı olur. Ama bu yasanın işaret ettiği şey toplum vicdanında yer almamışsa meşru olamaz” (Aydın, 2011: 291). Bu noktada insanların hukuk ve adalete yükledikleri anlamın ne olduğu sorusu konuyu açıklığa kavuşturmada belirleyici bir nokta olmaktadır.

Balı’ya göre de (2001: 40-1) adalet kimilerine eşitlik, kimilerine hak, kimilerine ise özgürlük değerini çağrıştırabilmektedir. Adalet dendiğinde bazen eşitlikten bazen hak veya özgürlükten bahsedilmektedir. Eşitliğe olan aykırı tutum ya da davranış adaletsizlik olarak düşünülebileceği gibi; eşitlik ilkesinin devreye sokulması, bazen adaletsizlik olarak

değerlendirilebilmektedir. Direk, yasa ve adaletin birbirini varsayan ama birbiriyle örtüşmeyen kavramlar olduklarını kaydetmektedir (Direk, 2000: 49). Adalet muhalif kanunlar olabileceği gibi kanunda bulunmayan ama toplum vicdanında karşılık bulan bir adalet mekanizması işletilebilmektedir. Adalet mekanizmasının işletilmesi, toplumun “sağduyu” suna göre şekil almaktadır.

Taburoğlu (2015: 96) yasa ve kuralların, kimi zaman adaleti dışlayan uygulama alanlarını içerebileceklerini söylemektedir. Böylesi koşullar ortaya çıktığında genel itibariyle kamu vicdanı referans verilmektedir. Suçluların yakalanması durumunda dahi adaletin yerini bulmayacağı söylenmektedir. Kanuni gerekliliklerin uygulanmasına mukabil, adaletin yerini bulmadığı kanaati yaygınsa toplumsa vicdan yaralanır. Toplumsal vicdanın yerini bulmasında “şeriat”ın önemi üzerine değerlendirme yapan Erkilet-Başer (2002: 11), İslam düşüncesinde, önderi kutsayan ya da onu uygulamakla mükellef olduğu kurallar manzumesinin üstünde konumlandırılacak herhangi bir yolun olmadığını söylemektedir. Yazar, burada, kutsallığın uygulayıcının kendisinde değil, hukuk sisteminde yani şeriat’ta tecessüm ettiğini kaydetmektedir. Hüküm makamında bulunanın davranışları, bu kurallar bağlamında kabul görmektedir. Söz konusu kabulün mercii ise sinei millet olmaktadır.

Sonuç

Kavramlar, insana ve topluma dair söylenebileceklerin hangi güzergahta ilerleyeceğini anlamada birer işaret fişeği özelliğine sahiptirler. Her kavram, sosyo-kültürel, dini bakış açıları ve pratikleri çerçevesinde birtakım açılım ve açmazlarla örülüdür. Evrensel değerlere hitap eden kavramlar dışında –ki bu kavramlar da yerele seslenmektedir– her kavram ya da kavram öbeği kendi kültür ortamına doğmakta, kendi habitatını orada kurmakta ve devam ettirmektedir. Ancak kavramlar da tıpkı insan ve toplum gibi değişim ve dönüşümler yaşamaktadır. Kavramların bir kısmı her ne kadar tüm zamanlara hitap etmeye azmetse de tarihin süreğen halinde ve kültürün akışkan yapısında bir takım değişimlere, dönüşümlere ya da en basit tabiriyle “yorumla” muhatap olmaktadır. Yine de kavramların değişimi ve dönüşümü ya da yeniden yorumlara tabi tutulması katı bir rölativizmi getirmemelidir. Yani temelde, topluma hitap eden kavramlar –kimi aşkın kavramları dışarıda tutmak kaydıyla– ne tamamen değişim karşıtı ne de her değişim rüzgarına kendini kaptırmalıdır. Her iki durum da problemlidir ortaya çıkarmaktadır.

Netice itibariyle, insan ve kültür bileşkesinde kavramlar gerek gündelik yaşamın gerekse uzun soluklu süreçlerin odağında yer almaktadır. İnsan toplumsallığı kendisini kavramlar üzerinden en iyi şekilde göstermektedir. Kavramların sorunlu hali kültürün ya da toplumun kendi olağan sürecinde pek görülmez. Sorun kavramların, dışarıdan “hegemonik” bir elin ya da ellerin kültür hamuruna dalmasıyla başlamaktadır. Hegemonik nominalizmin dikte edişleri, kavramların manipülasyon ve kitschleşmesini doğurmaktadır.

Kaynakça

- ALVER, K. (2007) “Siyasal Eylem Alanı Olarak Kültür”, Kültür Sosyolojisi (Ed: K. Alver & N. Doğan), Ankara: Hece Yayınları.
- ARSLAN, A. (1998) “İslam, Demokrasi ve Türkiye”, Doğu Batı, 3, 83-92.
- AYDIN, M. (2009) Moderniteye Dışarıdan Bakmak. İstanbul: Açılım Kitap Yayınları.
- AYDIN, M. (2011) Güncel Kültürde Temel Kavramlar. İstanbul: Açılım Kitap Yayınları.
- BAĞLI, M. (2013) Haldun’un Gölgesi. İstanbul: Profil Yayınları.
- BAĞLI, M. ve ÖZENSEL, E. (2011) Türkiye’de Töre ve Namus Cinayetleri. İstanbul: Destek Yayınları.
- BALI, A. Ş. (2001) Çokkültürlülük ve Sosyal Adalet. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- BECKER, H. S. (2014) Mesleğin İncelikleri Sosyal Bilimlerde Araştırma Nasıl Yürütülür? Çev: L. Ünsaldı vd. Ankara: Heretik Yayınları.
- BERGER, P. L. ve LUCKMANN, T. (2008) Gerçekliğin Sosyal İnşası. Çev: V. S. Öğütle. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- BERGER, P. L. ; BERGER, B.; KELLNER, H. (2000) Modernleşme ve Bilinç. (2. Baskı), Çev: C. Cerit, İstanbul: Pınar Yayınları.
- BERGER, P. L.; LUCKMANN, T. (2015) Modernite, Çoğulculuk ve Anlam Krizi. Çev: Mustafa Derviş Dereli, Ankara: Heretik Yayınları.
- BİLGİR, M. T. (2015) “Richard Sennett’in Çalışmalarında Kurumsallaşmış Sosyal Eylemin Kamusal Referans Alanları: Zanaatkâr, Otorite, Saygı”, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi S.B.E, Konya.
- ÇINAR, A. (2013) Modernitenin Arka Planı. Ankara: Sentez Yayınları.
- ÇOTUKSÖKEN, B. (1998) Kavramlara Felsefe ile Bakmak. İstanbul: İnsancıl Yayınları.
- DELEUZE, G. ve GUATTARİ, F. (1993) Felsefe Nedir? (2. Baskı) Çev: T.İlgaz. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- DİREK, Z. (2000) Yasanın Kaynağı Üstüne, Defter, Sayı 40, ss: 49-75.
- ERGİL, D. (1981) Namus Cinayetlerinin Toplumbilimsel Çözümlemesi. Seha L. Meray’a Armağan. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 289-316.
- ERKİLET-BAŞER, A. (2002) Gelenek, Önderlik Mitleri ve Faşizm Tezkire, 27-28,122-134.
- İNAM, A. (1998) “Halsiz Kalmış Bir Ahlakın Cehenneminde: Ahlakı Hak Saklasın Bir Yarım Var İçimde”, Doğu Batı,4, 63-74.
- JASPER, M. J. (2002) Ahlâki Protesto Sanatı, Çev: Senem Öner, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- JOURDAIN, A. & NAULIN, S. (2016). Pierre Boudieu'nün Kuramı ve Sosyolojik Kullanımları. Çev: Ö. Elitez, İstanbul: İletişim Yayınları
- KOSELLECK, R. (2013) Kavramlar Tarihi, (2. Baskı), Çev: A. Dirim. İstanbul: İletişim Yayınları.
- NEIMAN, S. (2016) Ahlâki Açıklık. Çev: N. Tokdoğan, İstanbul: İletişim Yayınları.
- ÖZLEM, D. (2002) Kavramlar ve Tarihleri I. İstanbul: İnkılâp Yayınları.
- SHİLS, E. (2003) "Gelenek Nedir?", Çev: H. Arslan, Doğu Batı, 25, 101-131.
- TABUROĞLU, Ö. (2015) Ziya Gökalp'te Toplumsal Vicdan. Notlar, 1, 95-101.
- TEZCAN, M. (2003) Türkiye'de Töre (Namus) Cinayetleri Sosyo-Kültürel Antropolojik Yaklaşım. Ankara: Natürel Yayınları.
- ULUTAŞ, E. (2015) "Toplumsal Bir Tip: Kanaat Önderi", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, S.B.E, Konya.
- VEYNE, P. (2014) Tarih Nasıl Yazılır?, Çev: N. Özyıldırım, İstanbul: Metis Yayınları.
- WEBER, M. (2014) Bürokrasi ve Otorite. (7. Baskı), Çev: H. B. Akın, Ankara: Adres Yayınları.
- ZIJDERVELD, A. C. (2010) Klişelerin Diktatörlüğü, Çev: K. Canatan, İstanbul: Açılım Kitap Yayınlar